

УДК 343.24:343.297

А. М. Ященко

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

ІНШІ ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

Розглянуті доктринальні погляди щодо формулювання поняття інших заходів кримінально-правового характеру та поділу їх на види. У результаті їх дослідження, з урахуванням системного аналізу окремих положень чинного Кримінального кодексу України, запропонований власний варіант визначення поняття інших заходів кримінально-правового характеру та їх класифікації.

Ключові слова: інші заходи кримінально-правового характеру, примусове лікування, спеціальна конфіскація, звільнення від кримінальної відповідальності, судимість.

Постановка проблеми. Завданнями Кримінального кодексу України (далі – КК України), згідно з ч. 1 ст. 1, є правове забезпечення охорони від злочинних посягань найбільш важливих соціальних цінностей і благ, гарантування миру та безпеки людства, а також запобігання злочинам. Для їх здійснення КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Крім того, аналіз чинного кримінального законодавства України дозволяє стверджувати, що завдання, які стоять перед КК України, можуть бути досягнуті не лише шляхом застосування покарання до осіб, що вчинили злочини, але й шляхом застосування інших заходів кримінально-правового характеру. З огляду на це, виникає питання про те, що ж треба розуміти під «іншими заходами кримінально-правового характеру», які є види таких заходів, адже в системі Загальної частини КК України сьогодні безпосередньо регламентований р. XIV «Інші заходи кримінально-правового характеру», а також р. XIV–1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Необхідність визначення поняття інших заходів кримінально-правового характеру обумовлена і тим, що в КК України законодавець не надає визначення відповідної термінологічної конструкції. Відсутня єдність думок щодо зазначеного і в юридичній літерату-

рі. У своїй сукупності згадані обставини і визначили необхідність проведення наукового дослідження окресленого питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У доктрині кримінального права дослідженню згаданого питання присвячені праці Е.Л. Биктимерова, К.М. Карпова, В.М. Куца, А.А. Павлової, М.І. Панова, Ю.А. Пономаренка, Н.Ю. Скрипченко та багатьох інших вітчизняних і закордонних дослідників. Віддаючи належне значущості проведених наукових розвідок вказаних авторів, варто визнати, що крапку ставити у вирішенні цього питання ще зарано, якщо взагалі це можливо в науковому пошуці. Зокрема, сьогодні не існує єдності думок щодо інтерпретації поняття інших заходів кримінально-правового характеру, незважаючи на поширену думку про те, що інші заходи не будучи покаранням, мають певний взаємозв'язок із кримінальною відповідальністю. Небезперечними здаються також підходи до поділу цих заходів кримінально-правового характеру на види. Отже, необхідність проведення подальших наукових розвідок у напрямі розуміння інших заходів кримінально-правового характеру і визначення критеріїв їх класифікації цілком очевидна і сумнівів не викликає.

Мета статті полягає в дослідженні доктринальних поглядів щодо розуміння поняття інших заходів кримінально-правового характеру, визначення їх різновидів, а також вивченні окремих положень чинного КК України, в яких такі заходи зна-

ходять свій вияв, і формулюванні на цій підставі власних узагальнюючих висновків, що стосуються поняття таких заходів кримінально-правового характеру та поділу їх на види.

Виклад основного матеріалу. Аналіз спеціальної літератури дозволяє репрезентувати основні підходи щодо розуміння інших заходів кримінально-правового характеру. Так, Ю.А. Пономаренко вважає, що інші заходи кримінально-правового характеру – це передбачені кримінальним законом примусові заходи, що застосовуються судом до фізичної або юридичної особи з метою усунення умов, що сприяють вчиненню суспільно небезпечних діянь. На думку дослідника, ці заходи характеризуються такими ознаками: 1) усі вони передбачаються виключно законом про кримінальну відповідальність; 2) перелік «інших заходів», передбачених КК, є вичерпним і не може бути розширений, окрім як шляхом внесення змін до самого КК; 3) інші заходи кримінально-правового характеру застосовуються примусовим порядком, тобто незалежно від згоди або бажання будь-яких осіб, зокрема й тих, до яких вони застосовуються. Окремі з таких заходів обмежують особу в її правах чи покладають на неї додаткові обов'язки (примусові заходи медичного або виховного характеру), інші – не спрямовані на обмеження прав людини (спеціальна конфіскація майна); 4) усі заходи застосовуються виключно судом від імені держави; 5) підставою застосування таких заходів є вчинення фізичною особою суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, або може й не мати його; 6) метою їх застосування є не кара або виправлення особи, яка вчинила злочин, а усунення умов, що сприяли вчиненню суспільно небезпечного діяння і можуть стати криміногенними чинниками у майбутньому [3, с. 467–468]. К.М. Карпов зазначає, що поняття «інші заходи кримінально-правового характеру» є збірним, об'єднуючим деяку сукупність заходів впливу, що закріплені в кримінальному кодексі та застосовуються до осіб, які вчинили злочини (суспільно небезпечні діяння), і не є покаранням. Отже, поняття «інші заходи кримінально-правового характеру»

об'єднують заходи кримінально-правового впливу, які не є кримінальним покаранням (не входять до системи покарань), але водночас є такими, що полягають у покладанні на особу конкретних правообмежень, виконанні нею необхідних дій або дотриманні визначених законом обов'язків [2, с. 34–35]. Е.Л. Биктимеров інші заходи кримінально-правового характеру розуміє як заходи державного примусу, передбачені законом про кримінальну відповідальність, що застосовуються на підставі ухвали або вироку суду з метою виправлення особи, яка вчинила кримінально каране діяння, гарантування безпеки суспільства і запобігання вчиненню нових злочинів і суспільно небезпечних діянь [1, с. 48–49]. Н.Ю. Скрипченко такі заходи розуміє як встановлені кримінальним законом заходи державного примусу, що застосовуються на підставі рішення суду до осіб, які вчинили діяння, заборонене кримінальним законом, і полягають в обмеженні їхніх прав і свобод [6, с. 17]. На думку А.А. Павлової, інші заходи кримінально-правового характеру – це правові наслідки забороненого кримінальним законом діяння, особлива кримінально-правова форма державного примусу, що призначаються і застосовуються на підставі рішення, яке набуло чинності, до осіб, визначених у нормах, що регулюють їх застосування, і які полягають у застосуванні обмежень їхніх прав і свобод, що не мають карального навантаження та спрямовані на примушування до вчинення певних дій із метою гарантування безпеки суспільства, утримання осіб від вчинення нових заборонених кримінальним законом діянь, усунення умов, що сприяють вчиненню заборонених законом діянь, відновлення положення потерпілого [5, с. 136–137].

Зазначимо, що дехто з науковців звертає увагу на те, що позначення заходів кримінально-правового характеру, зокрема й інших заходів кримінально-правового характеру (вст. наш. – А. Я.), через категорію «заходи» навряд чи є вдалим. «Захід» – це процес і результат застосування засобу, динаміка останнього. Матеріально-правовий закон фіксує правові явища не в динаміці, а в їхньому статичному стані, для якого адекватним є поняття «засіб».

Інакше кажучи, захід – це організаційно-процесуальне явище, а засіб – матеріально-правове. Тому в КК України, який є матеріальним законом, присутні лише засоби кримінально-правового характеру, а в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) ці засоби трансформуються в заходи і, відповідно, надають «руху» кримінально-правовій матерії (кримінально-правовим засобам) [4, с. 55]. Запропоноване рішення має дискусійний характер, оскільки в академічних тлумачних словниках української мови термін «захід» безпосередньо розуміється як сукупність дій або засобів для досягнення, здійснення чого-небудь [8, с. 256, 259]. Це означає, що дії, зусилля, засоби, шляхи досягнення або здійснення чого-небудь є термінами, близькими або тотожними за значенням до терміна «захід». Вказівка на те, що захід – це організаційно-процесуальне явище, можливо, пов'язана з тим, що до терміна «захід» безпосередньо близькими є такі слова, як «дії» або «зусилля». Однак ця обставина навряд чи дозволяє захід відносити виключно до кримінальної процесуальної матерії. У чинному КК України, зокрема, примусовими заходами медичного характеру визнаються дії з надання амбулаторної психіатричної допомоги та поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливої частиною КК України, у спеціальний лікувальний заклад. Але процедура практичної реалізації таких дій (порядок застосування примусових заходів медичного характеру) детально прописана в ст. ст. 503–516 КПК України. На нашу думку, варто розрізняти заходи-дії та дії, пов'язані з реалізацією таких заходів-дій. Отже, запропоноване законодавцем позначення інших заходів кримінально-правового характеру через категорію «заходи» цілком виправдане.

Що стосується поділу інших заходів кримінально-правового характеру на види, то, зокрема, на думку Ю.А. Пономаренка, залежно від суб'єкта, до якого вони можуть застосовуватися, чинним КК України передбачено лише два види інших заходів кримінально-правового характеру: 1) заходи кримінально-пра-

вового характеру щодо фізичних осіб; 2) заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. До заходів кримінально-правового характеру щодо фізичних осіб належать: 1) примусові заходи медичного характеру (ст. ст. 92–95 КК); 2) примусове лікування (ст. 96 КК); 3) спеціальна конфіскація (ст. ст. 96–1 і 96–2 КК); 4) примусові заходи виховного характеру (ч. ч. 2–4 ст. 105 КК). До заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб належать: 1) штраф (ст. 967 КК); 2) конфіскація майна (ст. 96–8 КК); 3) ліквідація (ст. 96–9 КК) [3, с. 469]. В.М. Куц стверджує, що інші кримінально-правові засоби передбачені тільки в р. XIV та р. XIV–I Загальної частини КК України [4, с. 54–55]. Враховуючи неоднорідність інших заходів кримінально-правового характеру, на думку Е.Л. Биктимерова, такі заходи можна класифікувати, виходячи з мети і характеру впливу. До них належать: 1) заходи кримінально-правового характеру, пов'язані зі звільненням від покарання; 2) примусові заходи виховного впливу щодо визначених у законі категорій осіб, які вчинили злочин до досягнення ними 18-річного віку; 3) примусові заходи медичного характеру і конфіскація майна (заходи безпеки) [1, с. 48, 186–187]. К.М. Карпов вважає, що інші заходи кримінально-правового характеру можуть бути об'єднані в такі групи: 1) заходи безпеки – примусові заходи медичного характеру, примусові заходи виховного впливу; 2) заходи стимулювання (заохочення) правомірної постзлочинної поведінки – умовне засудження, умовно-дострокове звільнення, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, примирення з потерпілим, щире каяття, відстрочення відбуття покарання; 3) заходи відновлення матеріальних (економічних) правовідносин, порушених у результаті вчинення злочину – конфіскація майна [2, с. 134–135]. А.А. Павлова критерії класифікації інших заходів кримінально-правового характеру обґрунтовує залежно від їхнього змісту: а) заходи гарантування безпеки – примусові заходи медичного характеру; б) заходи превентивно-відновного характеру – конфіскація майна; в) заходи пре-

вентивно-виховного характеру – примусові заходи виховного впливу [5, с. 177]. Нарешті, Н.Ю. Скрипченко зазначає, що до інших заходів кримінально-правового характеру належать: 1) примусові заходи медичного характеру; 2) конфіскація майна; 3) умовне засудження; 4) примусові заходи виховного впливу щодо неповнолітніх [6, с. 20]. Водночас у подальших своїх публікаціях дослідниця вказаний перелік заходів кримінально-правового характеру дещо розширює, включаючи до нього умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, відстрочку відбуття покарання, відстрочку відбуття покарання наркозалежними [7, с. 10–11].

Висловлюючи своє ставлення до наведених поглядів, зазначимо, що ми схильні підтримати позицію тих науковців, які до інших заходів кримінально-правового характеру відносять усі ті заходи кримінально-правового впливу, які не є покаранням, тобто не мають на меті кару особи, яка вчинила злочин. Наведена доктринальна позиція знаходить своє безпосереднє втілення в ч. 2 ст. 1, а також у ч. 3 ст. 3 КК України. Зі змісту цих законодавчих приписів безпосередньо випливає, що поряд із покаранням як основним заходом кримінально-правового характеру в КК України визначені й інші заходи кримінально-правового характеру, які в низці випадків навіть мають пріоритет у правозастосовуванні. Навіть більше, аналіз приписів КК України дозволяє стверджувати, що підставою їх застосування є вчинення особою не лише злочину, але й навпаки – незлочину, тобто суспільно небезпечного діяння неосудною особою або особою, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, чи діяння, зовні схожого на нього. Інакше кажучи, до інших заходів кримінально-правового характеру належать відмінні за змістом від покарання заходи кримінально-правового впливу, метою застосування яких є відновлення доконфліктного стану правовідносин, порушених злочином або суспільно небезпечним діянням, захист охоронюваних законом прав та інтересів особи, обов'язкове лікування, а також запобігання вчиненню злочинів або суспільно небезпечних діянь через виправлення в окремих

випадках порушників закону. Водночас ці заходи засновані не лише на примусі, на чому наполягають цитовані вище науковці, але й на заохоченні (стимулюванні) як соціально прийнятної (допустимої), так і позитивної постзлочинної поведінки, а також гуманістичних засадах і недоцільності здійснення в низці випадків подальшого кримінального провадження. Отже, інші заходи кримінально-правового характеру, залежно від їх взаємозв'язку із кримінальною відповідальністю, можуть бути репрезентовані: 1) заходами кримінально-правового характеру, що реалізуються завжди через кримінальну відповідальність; 2) заходами кримінально-правового характеру, що реалізуються виключно поза межами такої відповідальності. Перші заходи, поряд із покаранням або замість нього, утворюють кримінальну відповідальність. Тут зауважимо, що сама кримінальна відповідальність є своєрідною зовнішньою формою (оболонкою), за якою криється покарання та (або) інші заходи кримінально-правового характеру. Оскільки, як відомо, обов'язковою ознакою кримінальної відповідальності є осуд (засудження) особи, лише покаранням і (або) іншими заходами кримінально-правового характеру вона не вичерпується. Отже, першу групу інших заходів кримінально-правового характеру становлять такі: 1) звільнення від покарання та його відбування (ч. ч. 2, 4, 5 ст. 74, ст. ст. 75–76, 79, 104, 80, 81, 83, 84, 85–87, 106, 107 КК України); 2) примусові заходи медичного характеру (ст. 20, п. 2 і 3 ч. 1 ст. 93 КК України); 3) примусове лікування (ст. 96 КК України); примусові заходи виховного характеру (ст. 105 КК України); 4) спеціальна конфіскація (п. 1 ч. 2 ст. 96–1, 96–2 КК України); 5) судимість (ст. ст. 88–91 КК України); 6) заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб (ст. ст. 96–6, 96–7, 96–8, 96–9 КК України); 7) звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру в разі звільнення уповноваженої особи від призначення покарання на підставі ч. 5 ст. 74 КК України (ст. 96–5 КК України). До другої групи інших заходів кримінально-правового характеру належать такі заходи: 1) звіль-

нення від кримінальної відповідальності на підставі норм Загальної (ст. ст. 44–49 КК України) та Особливої частини (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114 КК України та ін.); 2) виключення кримінальної відповідальності внаслідок позитивної поведінки особи під час вчинення кримінального правопорушення на стадіях попередньої злочинної діяльності (ст. 17, ч. 1, 2 ст. 31 КК України); 3) виключення кримінальної відповідальності внаслідок соціально прийнятної (допустимої) поведінки особи (ст. ст. 36–43 КК України); 4) примусові заходи медичного характеру, що застосовуються до неосудних (ч. 2 ст. 19, п. 1 ч. 1 ст. 93 КК України), примусові заходи виховного характеру, що застосовуються як у разі звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК України), так і у випадку виключення кримінальної відповідальності через те, що особа не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 2 ст. 97 КК України); 5) спеціальна конфіскація (п. п. 2, 3, 4 ч. 2 ст. ст. 96–1, 96–2 КК України); 6) звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру у випадку звільнення уповноваженої особи від кримінальної відповідальності на підставі ст. 49 КК України (ст. 96–5 КК України).

З огляду на вищенаведені доктринальні погляди, з урахуванням запропонованого поділу інших заходів кримінально-правового характеру на види, на нашу думку, іншими заходи кримінально-правового характеру варто розуміти як передбачені кримінальним законом відмінні від покарання примусові, заохочувальні або такі, що засновані на гуманістичних засадах і недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження засоби впливу, що застосовуються судом до особи в разі вчинення злочину або суспільно небезпечного діяння чи діяння, зовні схожого з ним, з метою відновлення доконфліктного стану порушених правовідносин, захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нових злочинів або суспільно небезпечних діянь через виправлення в окремих випадках порушників закону. Зі змісту запропоно-

ваного визначення поняття інших заходів кримінально-правового характеру можна виокремити такі їхні ознаки: 1) будучи регламентованими виключно в КК України, їх перелік не вичерпується р. XIV і р. XIV–1 Загальної частини; 2) такі заходи застосовуються судом як у примусовому порядку (з обмеженням прав чи покладанням певних обов'язків або без такого), так і за згодою потерпілого та (або) особи, до яких вони застосовуються, у випадку заохочення або недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження; 3) передумовою їх застосування є вчинення особою злочину або суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, чи діяння, зовні схожого з ним; 4) метою застосування цих заходів є відновлення доконфліктного стану порушених злочином або суспільно небезпечним діянням правовідносин, захист охоронюваних законом прав та інтересів особи, обов'язкове лікування, а також запобігання вчиненню нових злочинів або суспільно небезпечних діянь через виправлення в окремих випадках порушників закону.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи вищезазначене, зауважимо, що до інших заходів кримінально-правового характеру належать усі ті заходи кримінально-правового впливу, які не є покаранням, тобто не мають на меті кару особи, яка вчинила злочин. Інші заходи кримінально-правового характеру поділяються на дві групи: 1) заходи, які реалізуються завжди в межах кримінальної відповідальності; 2) заходи, які реалізуються виключно поза межами такої відповідальності. За своїм змістом ці заходи є примусовими, заохочувальними або такими, що засновані на гуманістичних засадах і недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження.

Список використаної літератури:

1. Биктимеров Э.Л. Иные меры уголовного-правового характера и их роль в осуществлении задач уголовного права России : дисс. ...канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Э.Л. Биктимеров ; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2009. – 206 с.

2. Карпов К.Н. Иные меры уголовно-правового характера как средство противодействия совершению преступлений : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / К.Н. Карпов ; Омская академия МВД РФ. – Омск, 2010. – 226 с.
3. Кримінальне право України : Загальна частина : [підручник] / В.І. Борисов, В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна ; 5-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2015. – 528 с.
4. Куц В.М. Від дихотомії «злочин – покарання» до кримінального правопорушення та кримінально-правових засобів реагування / В.М. Куц // Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ ст. : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 15–16 листопада 2013 р. ; у 2 ч. – Львів : Західноукраїнська організація «Центр правових ініціатив», 2013. – Ч. 1. – С. 53–55.
5. Павлова А.А. Иные меры уголовно-правового характера : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А.А. Павлова ; Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». – М., 2011. – 219 с.
6. Скрипченко Н.Ю. Понятие и виды иных мер уголовно-правового характера / Н.Ю. Скрипченко // Вестник Вологодского института права и экономики ФСИН: преступление, наказание, исправление. – 2011. – № 2 (14). – С. 16–21 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fsin.su/territory/Vipe/journal_bulletin_of_the_institute/archive/magazine/14/03.pdf (дата звернення 06.09.2017).
7. Скрипченко Н.Ю. Теория и практика применения иных мер уголовно-правового характера к несовершеннолетним : автореф. дисс. ... д. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Н.Ю. Скрипченко ; Московский государственный университет им. О. Е. Кутафина. – М., 2013. – 44 с.
8. Яковлева А.М. Сучасний тлумачний словник української мови / А.М. Яковлева, Т.М. Афонська. – Х. : Торсінг Плюс, 2007. – 672 с.

Яценко А. Н. Иные меры уголовно-правового характера: понятие и виды

Рассмотрены научные точки зрения относительно формулирования понятия иных мер уголовно-правового характера и разделения их на виды. В результате их исследования, с учетом системного анализа отдельных положений действующего Уголовного кодекса Украины, предложен собственный вариант определения понятия иных мер уголовно-правового характера и их классификации.

Ключевые слова: *иные меры уголовно-правового характера, принудительное лечение, специальная конфискация, освобождение от уголовной ответственности, судимость.*

Yaschenko A. Other measures of criminal and legal character: conception and types

The doctrinal points of view concerning the formulation of the conception of other criminal and legal measures and their division into the types are considered. As a result of their research, taking into account the system analysis of certain provisions of the current Criminal Code of Ukraine, the own version of the definition of the conception of other criminal and legal measures and their classification is proposed.

Key words: *other criminal and legal measures, compulsory medical treatment, special confiscation, exemption from criminal liability, conviction.*